

НІЗАВАЯ САЦЫЯЛОГІЯ І МАГЧЫМАСЦІ СТАВІЦЬ РЭЛЕВАНТНЫЯ ПЫТАННІ ПРА БЕЛАРУСЬ ПАДЧАС РЭПРЭСІЙ

Андрэй Вазьянаў

GRASSROOTS SOCIOLOGY AND POSSIBILITIES TO POSE RELEVANT
QUESTIONS ABOUT BELARUS DURING THE REPRESSIONS

© Andrey Vozyanov

Lecturer at the Department of Social Sciences, European Humanities Uni-
versity
Savičiaus Str., 17, 01127 Vilnius, Lithuania

ORCID ID: 0000-0002-5103-7298

Email: andrei.vozianov@ehu.lt

Abstract: In the early 2020s, international academic interest in Belarus reached, perhaps, an unprecedented level. This was facilitated by the reaction of the country's authorities to the challenges of the Covid-19 pandemic, the political mobilization of society before the presidential election in August 2020, the largest protests against the regime, and the scale of violence and repressions. Simultaneously with the surge of interest, critical thought, as well as sociological and anthropological work in Belarus, have been persecuted. The essay outlines obstacles to research practice in Belarus from different perspectives. It describes how groups of Belarusian society are trying to compensate for the lack of sociological data by interpreting figures from the available sources or conducting grassroots surveys and interviews. Attention is drawn to the weaknesses of both grassroots sociology and external interpretations of «authoritative» data (surveys conducted by the research institutes). The text presents arguments in favor of more inclusive, sensitive and horizontal selection of empirical data from Belarus. The conclusion discusses ways to avoid ethnographic silence about Belarus and the conceptual perspectives of the Belarusian case.

Keywords: remote ethnography; public science; mass repressions; question posing; academic infrastructure; situated knowledges; epistemology

На пачатку 2020-х міжнародны даследніцкі інтарэс да беларускага сацыяльнага жыцця дасягнуў, бадай, беспрэцэдэнтнага ўзроўню. Гэтаму спрыялі асабліва рэакцыя ўладаў краіны на выклікі пандэміі Ковід-19, палітычная мабілізацыя грамадства перад выбарамі прэзідэнта ў жніўні 2020 года, найбуйнейшыя ў незалежнай гісторыі рэспублікі пратэсты супраць рэжыму, а таксама надзвычайнага маштабу гвалт і рэпрэсіі ў адказ на іх. Адначасова з усплёскам інтарэсу Беларусь перажывае і наймацнейшы пераслед крытычнай гуманітарнай думкі, а таксама дзейнасці па зборы, аналізе і прадстаўленні сацыялагічных і антрапалагічных дадзеных. Пры гэтым бяднёюць не толькі дадзеныя, атрыманыя мясцовымі нізавымі ініцыятывамі, незалежнымі даследчыкамі і афіцыйнымі ўстановамі, але і сабраныя звонку ў адпаведнасці з міжнароднымі акадэмічнымі стандартамі. У краіне ўзнікае эмпірычны дэфіцыт, а акадэмічная дыскусія пра яе будзеца на рэдукаваным аб'ёме інфармацыі і губляе рэлевантнасць для шырокай публікі. Як сацыяльнай навуцы адказваць на выклікі такога, імаверна, таталітарнага павароту? Якія этнаграфічныя і сацыялагічныя тактыкі мы можам назіраць у Беларусі 2020-х? І што можна зрабіць у адказ на ўзрослую зацікаўленасць беларускага грамадства сабой ва ўмовах рэпрэсій?

Эсэ акрэслівае перашкоды даследчай працы ў Беларусі з розных перспектываў. У ім апісваецца, як групы беларускага грамадства спрабуюць кампенсаваць недахоп сацыялагічных дадзеных шляхам інтэрпрэтацыі лічбаў з даступных крыніц або правядзення апытанняў і інтэрв'ю на нізавым узроўні. Увага звяртаецца на слабых месцы як такой нізавой сацыялогіі, так і знешніх інтэрпрэтацый «аўтарытэтных» дадзеных (апытанняў, праведзеных навукова-даследчымі інстытутамі). У тэксце прадстаўлены аргументы на карысць больш інклюзіўнага, чуллівага і гарызантальнага адбору эмпірычных дадзеных з Беларусі. У заключэнні абмяркоўваюцца спосабы пазбегнуць этнаграфічнага маўчання пра Беларусь і канцэптuallyныя перспектывы беларускага кейса.

Гэты тэкст вырас з англамоўнага эсэ, напісанага па запрашэнні адной аўтарытэтнай левай платформы. Ананімныя рэцэнзенты палічылі першую версію эсэ напісанай з актывісцкага гледзішча — і сапраўды, супраць з недзяржаўнымі ініцыятывамі была адной з пазіцый, у якіх назапашваўся досвед для яго. Другую версію, дапрацаваную з улікам усіх заўваг ананімных рэцэнзентаў, адхілілі, параіўшы даслаць тэкст іншаму выданню. У выніку артыкул апублікаваў трэці рэсурс (Vozyanov, 2021), але сам шлях да публікацыі стаўся паказальным: ён выразна паказвае маргіналізаваную пазіцыю беларускіх галасоў у дыскусіі пра Беларусь 2020-х.

Пакуль трываў няхуткі рэдактарскі працэс, змяняліся і абставіны, у якіх даводзіцца дзейнічаць эмпірычным даследчыкам Беларусі. Сёння адаптаваная версія тэксту мне бачыцца адрасаванай

не толькі левому флангу крытыкі падзей у Беларусі, але і астатнім зацікаўленым у разуменні сацыяльнага жыцця ў краіне. Незалежныя даследаванні ў Беларусі ажыццяўляюцца пад прыгнётам рэжыму, для якога веды не толькі нецікавыя, але і, па ўсёй бачнасці, некаmfортныя. Але нават калі ставіць даследніцкія пытанні выпадае ў такім кантэксце, застаецца неабходнасць вызначаць прыярытэтныя кірункі запытання, а таксама адказваць на выклікі эмпірычнага дэфіцыту.

Кантэкст: адсутная інфраструктура сацыялогіі

Цягам многіх гадоў у Беларусі ствараліся перашкоды для атрымання надзейнай статыстыкі грамадскай думкі і незалежных сацыялагічных справаздач. Тое ж тычыцца і якататывунага этнаграфічнага аналізу сацыяльнага жыцця ў краіне. Беларускі рэжым — гістарычна не першы і не адзіны на сёння з тых, дзе незалежная вытворчасць даследчых ведаў сутыкаецца з дадатковымі, спецыфічнымі перашкодамі. Пры гэтым беларускае эмпірычнае поле знаходзіцца на перасячэнні адразу некалькіх кантэкстаў, у якіх такая вытворчасць ускладнена.

Найбольш відавочны фактар — гэта таталітарная традыцыя, у рамках якой сацыялагічныя інстытуцыі, калі не зліквідаваны, то пастаўлены на службу рэжыму для выпрацоўкі цікавых яму ведаў або губляюць эпiстэмічную функцыю і пачынаюць залучацца ў сацыяльную інжынерыю (Sackmann, 2016). Пры гэтым таталітарныя рэжымы ствараюць умовы менш спрыяльныя для сацыялогіі ў параўнанні не толькі з дакладнымі навукамі, але і з іншымі сацыяльнымі дысцыплінамі (там жа). У савецкі час Кампартыя планавала стварыць сетку сацыялагічных цэнтраў і бачыла сацыялогію як эфектыўны, базаваны на навуцы інструмент ідэалагічнай барацьбы і прапаганды (Titarenko & Zdravomyslova, 2017: p. 46). У сучасных беларускіх рэаліях гуманітарныя і сацыяльныя навукі адыходзяць на другі план адносна інжынерна-тэхнічных, што ў 2010-х спрабавала кампенсаваць нефармальнай адукацыяй грамадзянская супольнасць (civil society). Максімумам рэсурсных і кіраўнічых магчымасцей дзяржавы ў такой сістэме становіцца «посильное стимулирование прикладных сфер знания и исследований, способных приносить прямую экономическую прибыль» (Shchyttsova, 2021).

Апошняя незалежная сацыялагічная ўстанова Беларусі, НИСЭПИ, была прымуcoва закрыта ў 2016 годзе. Акрамя таго, абавязковай умовай для правядзення публічных апытанняў «па грамадска-палітычных тэмах» стала падаванне заяўкі на атрыманне ліцэнзiі, з практычна гарантаваным адмоўным вынікам. Гэта фармальна паставіла апытанні па-за законам, нават для асобных

людзей, якія размяшчаюць пытанні на сваіх старонках у сацыяльных сетках. За такую дзейнасць накладаецца штраф у адпаведнасці з КаАП (да 5400 BYN, або каля 1700 EUR). Інстытут сацыялогіі — падраздзяленне Нацыянальнай акадэміі навук РБ — наўрад ці можна назваць надзейнай крыніцай дадзеных, з улікам стараннага ігнаравання ім пры выбары тэм тых навін, што займаюць галоўныя пазіцыі ў папулярных СМІ (Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, 2021). Такім чынам, незалежныя сацыялагічныя веды яшчэ да пандэміі былі прызнаны беларускім рэжымам патэнцыйна небяспечнымі і адсутнічалі ў дзяржаўных медыях.

Акрамя таталітарнай спадчыннасці, вытворчасць ведаў пра Беларусь характарызуе сітуацыя, якую некаторыя даследнікі называюць посткаланіяльнай (дыскусія пра карэктнасць такой характарыстыкі гл. у Льюіса [Льюис, 2020]). І тут мае значэнне нават не толькі каланізаванасць слоўніка, мыслення, памяці, медыйнай ці эканамічнай прасторы і г.д. Пасля выгнання і закрыцця цэнтраў вытворчасці незалежнай сацыялогіі прадказальна, што большасць выказванняў пра Беларусь робіцца звонку і па правілах дыкрытэрыях рэлевантнасці, распрацаваных у іншых рэаліях. Прытым за адсутнасцю мясцовых незалежных устаноў сацыялогіі дзяржаўныя не набываюць аўтарытэт; замест гэтага найбольшую агалоску атрымоўваюць дадзеныя, сабраныя расійскім ВЦИОМ або апытанні ад імя брытанскіх ці нямецкіх навукова-даследчых устаноў.

Нарэшце, неабходна згадаць пазіцыю ведаў, што прадуюцца беларускай грамадскасцю з меншай ступенню інстытуцыяналізацыі: недзяржаўнымі арганізацыямі, нізавымі ініцыятывамі, асобнымі актывістамі (гэтыя веды ў заходнееўрапейскім кантэксце называюць «актывісцкімі»). Неаднакроць адзначалася, што экспертыза ў шматлікіх сферах — адукацыйнай, транспартнай, экалагічнай, урбаністычнай і г. д. — у Беларусі дэ-факта была дэлегавана недзяржаўным актарам (Korosteleva, 2016; Шелест, Егоров, Смольяно, 2018). Але прызнання ці падвышэння экспертнага статусу гэтых актараў такое дэлеганне за сабой не пацягнула — ні ў самой краіне, ні па-за яе межамі.

Апісанае спалучэнне фактараў паспрыяла таму, што інфраструктура для збору, апрацоўкі і распаўсюду надзейных антрапалагічных і сацыялагічных дадзеных, а таксама для акадэмічных выказванняў з міжнароднай валіднасцю ў Беларусі адсутная. У 2013 годзе Аксана Шелест выказала меркаванне, што грамадскай думкі ў Беларусі не існуе (Shelest, 2013). Ва ўмовах адсутнасці публічнай палітыкі і пагаршэння ўмоў для інтэлектуальных дыскусій няма «рэальнага попыту грамадства на высвятленне і вымярэнне грамадскай думкі, а таксама фактычнай прасторы для рэалізацыі яе вынікаў» (там жа). Для ўсіх зацікаўленых бакоў — рэжыму, пратэстоўцаў, лаялістаў, навукоўцаў і актывістаў і г. д. — гэта прывяло да прадурзятых уяўленняў пра грамадскія меркаванні.

У 2020-м дэфіцыт статыстыкі зацямяе класавы профіль пратэсту. Практычна адзіным усеагульным патрабаваннем пратэстаў было і ёсць спыніць гвалт, а пратэстоўцы вельмі па-рознаму ставяцца да эканамічных рэформаў, моўнай палітыкі, знешне-палітычных сувязяў і г. д. Характэрна, што ў жніўні 2020 года левыя крытыкі назвалі беларускія пратэсты як нацыяналістычнымі, так і пракапіталістычнымі, нягледзячы на іх пераважную рускамоўнасць і выразна нейтральную рыторыку па геапалітычных тэмах, а таксама сканцэнтраванасць на пытаннях законнасці. Рабочыя, іх спецыфічныя патрабаванні і праблемы застаюцца практычна недаследаванымі — асабліва ў колькаснай рэпрэзентатыўнай выбарцы.

Акрамя таго, сама публічная дыскусія — медыйная і акадэмічная — стала факсуецца на можнаўладцах, абдзяляючы ўвагай тых, каму ва ўладзе адмоўлена. Такая сітуацыя некрытычна рэпрадукуецца і ў 2020-х. Напрыклад, падчас першай хвалі пандэміі каранавіруса міжнародныя СМІ больш увагі надалі Ковід-дысідэнцтву Аляксандра Лукашэнкі, чым масавай мабілізацыі і дыстанцыяванню беларусаў, нягледзячы на даступнасць незалежных этнаграфічных рэпартаў (Сивцова, Карпеко, 2020; Возьянов, 2020) і апытанняў (напрыклад, даследавання SATIO (2020)). Сёння па-за кадрам застаюцца ідэалагічная складанасць хваль пратэстаў у Беларусі і іхны доўгатэрміновы ўплыў на беларускую штодзённасць. Для СМІ — беларускіх, але яшчэ больш замежных — практыкі і досведы насельніцтва аказваюцца ці то не цікавымі, ці то эмпірычна недаступнымі. У гэтым плане можна сказаць, што медыйная прастора куды больш выкарыстоўвае «гісторыю асобы», чым «публічную сацыялогію».

Попыт на дадзеныя ў беларускім грамадстве

Як і ў 2013-м, у Беларусі па-ранейшаму няма фактычнай прасторы для рэалізацыі вынікаў вымярэння грамадскай думкі. Аднак ёсць падставы думаць, што грамадскі попыт на такое вымярэнне ўзрос і перавышае прапанову. Гэтак, беларуская грамадскасць звяртаецца да колькасных дадзеных, не задуманых як статыстыка. Часцей за ўсё гэта лічбавыя сляды не-даследчай дзейнасці — напрыклад, напісання петыцый або каментавання палітычных навін на папулярных рэсурсах. Так, напрыклад, за апошнія гады існавання Tut.by, самага чытанага на той час сайта навін (заблакаванага 18 мая 2021 года), публікацыі атрымоўвалі сотні каментароў, пад якімі можна было паставіць адзнакі «Падабаецца» (іконка з пястучком, павернутым уверх) і «Не падабаецца» (пястук уніз). Першыя каментары пад самымі папулярнымі публікацыямі атрымлівалі

ў сярэднім 300–500 рэакцый (у 2020-м на 80–90% — у падтрымку перамен). Платформа Petitions.by атрымоўвала рэкордную колькасць подпісаў пад зваротамі, дзе так ці інакш крытыкаваўся рэжым. У беларускіх размовах гэткія рэакцыі, а таксама колькасць падпісчыкаў на асабістых старонках палітыкаў выкарыстоўваліся, каб рабіць высновы аб меркаванні большасці.

Хаця вышэйпамянёныя «драбнічкі» інфармацыі не адпавядаюць крытэрыям сацыялагічных дадзеных, іх важнасць не варта недаацэньваць. Ужо ў 2017 годзе больш за 60 % насельніцтва Беларусі атрымлівалі навіны з сеціва (Александров, Бастунец, 2020), а ўзровень доступу ў інтэрнэт склаў 84 % (паводле звестак Міжнароднага саюза электрасувязі). Перад выбарамі 2020 года папулярныя беларускія СМІ, такія як «Наша Ніва», «Tut.by», «Onliner.by», «Telegraf.by» і іншыя, запыталіся ў сваіх чытачоў, за каго б яны прагаласавалі. Рэйтынг Лукашэнкі ва ўсіх такіх апытаннях аказаўся вельмі нізкім (менш за 10 %). Улетку 2020 года гэта стварыла тое, што Арцём Шрайбман назваў эфектыўным палітычным мемам, — выраз «Саша 3 %». Хаця гэтая лічба не адлюстроўвае ўзровень падтрымкі Лукашэнкі сярод усяго насельніцтва, ёй удалося запэўніць дэманстрантаў, што яны складаюць колькасную большасць, і ў пэўнай ступені абумовіць рэакцыю на афіцыйныя вынікі выбараў. Тым болей, што дыскусія рэжыму практычна не выкарыстоўваў спасылка на статыстыку.

Рэжым спрабуе схавць колькасныя дадзеныя аб прыхільніках перамен рознымі сродкамі, нават па-за практыкай апытанняў. Калі ў сакавіку 2021 года платформа «Голас» ініцыявала галасаванне за перамовы з рэжымам, то Міністэрства інфармацыі заблакавала яе сайт (галасаванне, аднак, працягвалася і за тыдзень набрала больш за 750 000 галасоў). Рэжым адрэагаваў, размясціўшы на рахунках на аплату камунальных паслуг «альтэрнатыўныя дадзеныя», паводле якіх 66,5% беларусаў давяраюць Лукашэнку. З аднаго боку, гэтыя лічбы з сумнеўным паходжаннем супярэчаць любым дадзеным, даступным з недзяржаўных апытанняў; з другога — праз іх з'яўленне ўскосна прызнаецца важнасць сацыялагічных звестак (цікава, што адзіны пункт, па якім незалежныя і дзяржаўныя лічбы дэманструюць аднолькавы кансенсус, — гэта прынцыповая каштоўнасць суверэнітэту Беларусі для большасці беларусаў).

Нізавы збор дадзеных і яго ўразлівасць

У Беларусі з прычыны адсутнасці інстытуцыялізаванай сацыялогіі з'явіліся гарызантальныя ініцыятывы, якія выкарыстоўваюць сацыяльныя сеткі для збору і публікацыі статыстыкі грамадскай думкі па надзённых праблемах. Для вельмі ўмоўнага абагульнення

апытанняў, галасаванняў, картаграфавання і этнаграфіі, праз якія актывісты, НДА і грамадзянскія ініцыятывы дакументуюць сацыяльныя трансфармацыі ў Беларусі, я прапаную тэрмін «нізавая сацыялогія». Раней тэрмінам «нізавая сацыялогія» (*grassroots sociology*) абазначалі ідэю «пабудаваць у дысцыпліне супольнасць, што разбурыла б лініі стратыфікацыі паміж арганізацыйнымі ўзроўнямі сацыялагічнага прадпрыемства і адрознымі патрэбамі нашых акадэмічных і прыкладных намаганняў» (Harris, Wise, 1998).

Канешне, нельга сказаць, што апытанкі, праведзеныя суседзямі для суседзяў, грамадскімі арганізацыямі і вядомымі блогерамі, у аднолькавай ступені «нізавыя». Аднак аб'ядноўваюць іх праблема-арыентаваны падыход, агульныя з аўдыторыяй фонавыя веды пра кантэкст, апэратыўнасць у выкананні і імкненне прадставіць вынікі самім удзельнікам даследавання, а таксама — адсутнасць аўтарытэту.

Нізавы збор сацыялагічнай эмпірыкі ў Беларусі не ёсць з'явай апошніх двух гадоў і ніколі не зводзіўся да палітычнай тэматыкі. Тым не менш падзеі 2020 года — пандэмія, перадвыбарная кампанія, пратэсты і рэпрэсіі — падштурхнулі беларускую грамадскасць памнажаць, наносіць на мапу, наратывізаваць веды, якім было адмоўлена ў статусе рэжымам. Медыйная сфера адрэагавала на імкненне грамадства да ведаў правядзеннем стыхійных анлайн-апытанняў. Пазней было зроблена так, каб веды аб электаральным выбары сталі недасяжнымі: ні праз вулічныя апытанні, ні праз падлік бюлетэняў, ні праз экзітполы. Тым не менш пратаколы выбарчых камісій, сабраныя «Зубром» і платформай «Голас», нанесены на карту і размешчаны на сайтах ініцыятыў. Яны прадстаўляюць найпаўнейшыя з даступных дакументальныя аповед пра тое, як выглядаў выбарчы працэс у Беларусі-2020.

Некаторыя праекты па зборы дадзеных у Беларусі прытрымліваюцца строга якаснага падыходу і нават не пазіцыянуюць сябе як даследаванне. Аднак логіка дакументавання, глыбокага апытання і архівавання апавяданняў нагадвае квалітатыўную сацыяльную навуку. Напрыклад, праект «Август2020» сабраў «большэ 280 історый людзей, которыя падвергліся жестокому абрацению» падчас задушэння пратэстаў. Аналагічным чынам праект «23.34» задакументаваў 5527 выпадкаў гвалту, а таксама склаў сацыяльна-дэмаграфічныя партрэты пратэстоўцаў і суддзяў. У кантэксте, калі тысячам ахвяраў паліцэйскага гвалту было адмоўлена ў юрыдычнай абароне, дадзеныя з гэтых зборнікаў шырока распаўсюджваюцца ў СМІ і міжнародных справаздачах — і прадстаўляюць падмурак для будучых паглыбленых даследаванняў.

Самай маштабнай недзяржаўнай ініцыятывай рэгулярных апытанняў у Беларусі на канец 2021 года з'яўляецца «Народный опрос». Месяцамі ініцыятыва штотыдзень апытвала ад дзвюх да чатырох тысяч чалавек і прасочвала «пратэставыя настроі» сярод

далёка не гамагеннай групы «прыхільнікаў пераменаў». Блогер Антон Матолька апублікаваў больш маштабнае даследаванне, у якім вывучаў грамадскія настроі, асноўныя занепакоенасці беларусаў, прызнанне імі палітычных дзеячаў, меркаванне адносна пазіцый іншых дзяржаў па беларускім пратэсце (Motolko, 2021).

Інтэрэсы нізавой сацыялогіі не абмяжоўваліся пратэстамі і рэпрэсіямі нават у 2020-х, асабліва калі гаворка ідзе пра меншыя суполкі. Гэтак, «суседскія» чаты Telegram, якія масава з’явіліся па ўсёй краіне летам 2020 года (іх дэталёва вывучалі Алена Лебедзева (Лебедева, 2020) і Аксана Шэлест (Шелест, 2021)), функцыю апытання часта выкарыстоўвалі для збору меркаванняў жыхароў пра камунальныя праблемы і змены ў іх раёне. На практыцы апытанні ў чатах проста маюць больш шанцаў адбыцца, бо яны патрабуюць меншых рэсурсаў, чым пакватэрныя. Для суполак гэты ўдзел у апытаннях становіцца практыкаваннем не толькі прамой дэмакратыі, але і аўтаномнай вытворчасці таго, што Донна Хараўэй назвала сітуіраванымі ведамі (Haraway, 1988).

Для беларускіх ініцыятываў і арганізацый, якія працуюць у асобных тэмах і сферах — такіх, як культура, экалогія, мабільнасць, урбанізм, праваабарона, адукацыя і г.д., — збор эмпірыкі быў і застаецца руціннай практыкай, але ў 2020 годзе атрыманыя імі веды прыцягнулі беспрэцэдэнтную цікавасць грамадскасці. Адначасова тэматызаваны аналіз жыцця людзей у Беларусі становіцца ўсё цяжэйшым. Удзел у даследаваннях небяспечны як для апытаных, так і для інтэрв’юераў, а апытанні рэкламуюцца ў сацыяльных сетках з асцярогай — нават калі яны сканцэнтраваны на, здавалася б, нейтральных тэмах. Вулічныя апытанні набываюць амаль крымінальнае адценне. Што яшчэ горш, сама практыка арганізацыі апытанняў і ўдзелу ў іх становіцца палітычнай, і сацыяльныя наступствы гэтай эпістэмічнай крызы нам яшчэ давядзецца пабачыць.

Да нізавых дадзеных можна і трэба ставіцца крытычна. Паколькі анкеты распаўсюджваюцца ў асноўным праз Telegram і сярод суседзяў, у іх аўдыторыях могуць быць непрапарцыйна прадстаўлены апаненты рэжыму, а пажылых людзей, што не карыстаюцца інтэрнэтам, наадварот, не пачуць. У некаторых выпадках блогеры і актывісты ў Telegram інтэгруюць апытанні ў сваю камунікацыю з аўдыторыяй, якая мае раней вызначаны парадак дня. Актывісцкі аналіз можа прыарытызаваць цытаты, аповеды і насычаныя апісанні гвалту перад лічбамі; таксама акцэнт ставіцца на каштоўнасці і эмоцыі замест планаў і праграм. Але абмежаваннем на баку недзяржаўных даследнікаў супрацьстаіць адмаўленне ад даследавання як такога з боку рэжыму. Дзяржаўныя СМІ ўвогуле не часта звяртаюцца да сацыялагічных даследаванняў.

Сёння ў беларускім кантэксце гарызантальнасць і дэцэнтралізацыя вытворчасці ведаў становяцца ўмовай працягу сацыялагічнай працы; сам збор дадзеных аказваецца формай грамадзянскай

актыўнасці (з вытворнымі ад гэтага плюсамі і мінусамі). Частая ананімнасць дэцэнтралізаванай сацыялогіі азначае, што ў нас практычна няма інфармацыі пра яе асобныя калектывы; аднак мы можам бачыць разнастайнасць прадстаўленых у ёй метадалогій і інтарэсаў, а таксама імкненне растлумачыць досвед і праблемы, якія дагэтуль замоўчваліся. Пры гэтым сацыялогія ў Беларусі ў асноўным аказваецца цікавай прыхільнікам пераменаў, хаця магла б быць карыснай і рэжыму. Чым больш маргіналізуецца сацыялагічныя намаганні ў Беларусі, тым горшай будзе якасць дадзеных пра яе, сабраных знутры ці звонку, прыхільнікамі ці апанентамі статус-кво.

Праблемы з іерархіяй дадзеных

Пры недахопах лакальных нізавых і грамадскіх дадзеных пра Беларусь неабходна праблематызаваць і тое, як больш аўтарытэтных, высокія па статусе дадзеныя фарміруюць дыскусію пра краіну. У многіх выпадках мы сутыкаемся з іерархіяй дадзеных, якая замінае не толькі зразумець беларускія рэаліі, але і паставіць рэлевантныя пытанні пра іх.

У акадэмічнай дыскусіі пра Беларусь відавочна пераважаюць звесткі, сабраныя з-за мяжы, прааналізаваныя і інтэрпрэтаваныя замежнымі даследчыкамі. Больш за ўсё цытуюцца заходнееўрапейскія аналітыкі, якія ў цэлым падкрэсліваюць маштаб пратэсту і глыбокі раскол унутры беларускага грамадства. Некаторыя з іх раней мелі кантакты з полем, але многія не былі ні дня ў Беларусі на працягу 2020–2021 гадоў ці, верагодна, ніколі. Гэтая праблема можа выглядаць як чыста этычная, але яна мае сваё выяўленне і ў характары аналізу. Фемінісцкі канцэпт «гледзішча» (standpoint) і фенаменалагічная рэфлексія пра «быццё там» дапамагаюць уявіць, які этнаграфічны рэпорт можа (і не можа) быць створаны тымі, хто фізічна і сацыяльна знаходзіцца ў пазіцыі знешняга назірання Беларусі. Радыкальная пазазнаходнасць Іншага можа быць апісана на мностве прыкладаў, але адзін — з жніўня і верасня 2020-га — мне падаецца асабліва паказальным: гэта інтэнсіўнасць, з якой у сацсетках знешнія назіральнікі чаргавалі пасты пра толькі што дачытаную кнігу ці пошук артыкулаў на адцягненыя тэмы з рэпостамі і каментаваннем здымкаў беларускага пратэсту. Такі постынг выразна кантраставаў з напаўненнем сацыяльных сетак знутры Беларусі — і з апісаннямі «анаміі», «спыненага жыцця», «немагчымасці нічога [іншага] рабіць», характэрнымі для асабістых успамінаў пра згаданыя месяцы ў краіне. Гэткая пазазнаходнасць не азначае немагчымасці аналізу, але і не дае забыць пра непазбытную рознасць знешняй і ўнутранай пазіцыі у апісанні і разуменні досведу масавых рэпрэсій.

У асобных аўтарытэтных выказваннях пра Беларусь надта заўважна і выяўляецца нават у выкарыстанай лексіцы элементарная незнаёмасць з беларускім кантэкстам. Прыклад — досыць цытаваныя тэксты пісьменніцы Каці Казбек і актывіста Аляксея Сахніна, якія рэгулярна пішуць пра Беларусь ад імя расійскіх левых. Напрыклад, у сваім тэксце «Восстание, которое провалилось» Казбек і Сахнін пішуць, што абсалютная большасць беларусаў называла Лукашэнку «бацькам» (2021), што для людзей з Беларусі, незалежна ад іх стаўлення да рэжыму, прагучала б спрэчна: ім-парт гэтага слова ў 2020-м на беларускае дзяржаўнае тэлебачанне журналістамі Russia Today падрабязна апісала Ірына Халіп (Халіп, 2020). Тая ж нечуллівасць — і ў выкарыстанні тэрміна «апазіцыя». Унутры краіны лідары пратэставага руху і «альтэрнатыўныя кандыдаты» ў 2020 годзе выразна супрацьпастаўляюцца інстытуцыялізаваным партыям і палітычным рухам, што дзейнічалі з 1990-х гадоў — тым, каго самі беларусы называлі апазіцыяй дзесяцігоддзямі (як з негатыўным, так і з пазітыўным падтэкстам). Сахнін нават выкарыстоўвае ў сваіх рускамоўных публікацыях назву «Белоруссия» — у чым адразу і высвятляецца чужасць аўтара ў полі. У тэкстах Сахніна і Казбек, акрамя ідэалагічна нагружанай лексікі, шмат факталагічных памылак: напрыклад, сцвярджанне, што Лукашэнка «перастаў выступаць са сваімі прэзідэнцкімі прамовамі па-руску» (Sakhnin, 2021), хоць практычна кожны ягоны выступ з 2015 года быў на рускай мове. Беларускіх даследаванняў памянёныя аўтары не цытуюць (падрабязны разбор факталагічных памылак у тэкстах Сахніна пра Беларусь праводзіў Валадымір Арцюх).

Іншая праблема ў знешніх інтэрпрэтацыях — ігнараванне гвалту, учыненага сілавымі службамі супраць мірных пратэстаў. Напрыклад, Аляксандр Калеснікаў у артыкуле «Почему рабочие не поддержали “цветную революцию” в Беларуси?» (Колесников, 2020) пісаў, што «многотысячные уличные шествия к середине октября практически растаяли (курсіў мой. — А. В.)», а затым працягнуў свой тэкст развагамі пра тое, чаму «оппозиция» не здолела «покорить сердца рабочего класса», і завяршыў абзацам «Что могут сделать белорусские левые?». Разгоны мірных акцый, збіццё, масавыя затрыманні і катаванні (у тым ліку рабочых, жанчын, падлеткаў) у гэтым тэксце наогул не фігуруюць. Гэта ў той час, як унутры Беларусі тэма гвалту дагэтуль займае ключавое месца ў пратэставым дыскурсе. Больш за тое, абьякаваць да гвалту — гэта галоўны папрок, які сёння агучваюць пратэстоўцы ў адрас тых, хто іх не падтрымлівае. Імаверна, раскол у беларускім грамадстве адбываецца на глебе стаўлення да міліцэйскага гвалту значна больш, чым па жаданай эканамічнай мадэлі ці падтрыманай палітычнай фігуры. У гэтым кантэксце звесці аналіз пратэсту да класавых інтарэсаў і пакінуць без увагі астатнія матывацыі — значыць аб'ектывізаваць і дэгуманізаваць саміх рабочых.

Невалідныя для саміх пратэстоўцаў уявы і пытанні датычна метаў пратэсту могуць вынікаць як з няўключанасці ў лакальнае грамадства, так і з ігнаравання зместу тэкстаў байнэта, плакатаў, крычалак і іншых дадзеных. Унутры Беларусі, здаецца, абодва бакі супрацьстаяння пагодзяцца, што ўсе альтэрнатыўныя кандыдаты абяцалі выбарцам прававую дзяржаву і справядлівыя выбары, а пратэставы дыкурс (у тым ліку і яго «народны» пласт) быў сканцэнтраваны на пытаннях законнасці, а не эканомікі. І хаця на шматлікіх плакатах, стрымах і мітынгх пераважалі патрабаванні выканання закону ды сумленных выбараў, а рынак і капітал адсутнічалі там, гэтак жа, як інтарэсы рабочага класа, знешнія крытыкі абіраюць мысліць пратэст праз «развал дзяржаўніцкай мадэлі капіталізму [Лукашэнкі]» (Sakhnin, Kazbek, 2021), імаверныя рынакавыя рэформы і «капіталістычныя каштоўнасці». Выглядае, што нават даступная праз медыі эмпірыка застаецца без увагі. І тады менш здзіўляюць высновы, што «па ўсёй Беларусі “апанентаў” і ляялістаў больш-менш пароўну» (там жа), з апытання ZOiS, у якім 18% заявілі, што прагаласавалі за Лукашэнку, і 53% – за апазіцыйнага кандыдата Святлану Ціханоўскую (Douglas et al., 2021, с. 5). Можна шукаць прычыны гэтага высноўвання і дыскутаваць пра карэктнасць інтэрпрэтацыі, але цікава, што колькасць прыхільнікаў рэжыму тут ацэньваецца праз паказнік стаўлення да пратэстаў, а не праз індыкатары волевыяўлення на выбарах. Што непадтрымка пратэсту не раўняецца падтрымцы рэпрэсіўнага рэжыму, а можа, сведчыць пра пазбяганне гвалту сілавікоў, унутры Беларусі не абвргаюць нават прарэжымныя тэлеграм-каналы (няхай і кажучы пра такое пазбяганне як пра «трусосьць»). Але знаныя крытыкі «галоўны ўрок, які мы можам вынесці з беларускага досведу», бачаць у тым, што «эскалацыя гвалту выгадная абодвум бакам канфлікту» (Sakhnin, Kazbek, 2021). Для неаднароднага мноства беларускіх пратэстоўцаў, якіх на працягу месяцаў аб'ядноўваў адно лозунг «Спыніце гвалт», такая выснова наўрад ці можа падвысіць аўтарытэт публічных інтэлектуалаў.

Трэба адразу адзначыць, што сітуацыя з правакансерватыўнага боку крытыкі не лепей: тут пануе ідэнтытарная рыторыка пра «адраджэнне нацыі», «даросленне беларусаў» і «маральную перамогу», нічым эмпірычна не падмацаваная. Іншая справа, што гэты палітычны фланг у заходняй акадэміі маргіналізаваўся, і мацней гучаць галасы з намінальнай «левіцы».

Сацыялогія пра нас без нас:
да чаго яна прыводзіць?

Прынцып «нічога пра нас без нас» (nothing about us without us) часцей за ўсё абмяркоўваецца ў сферы абароны правоў і палітычнай

рэпрэзентацыі, значна радзей фігуруючы ў метадалагічных дыскусіях: у акадэміі ён агучваецца пераважна ў фемінісцкіх і этнаграфічных колах. Не ўдаючыся ў маральна-этычны парадак рэпрэзентацыі, тут я б хацеў звярнуць увагу на эфекты, што стварае маргінальнасць беларускіх галасоў у міжнароднай навуковай дыскусіі пра Беларусь.

Не навіна, што публікацыі лакальных даследчыкаў, якія вядуць архіўную, этнаграфічную і публіцыстычную працу ўнутры Беларусі (таксама на рускай і англійскай мовах), цытуюцца мала ў параўнанні з замежнымі працамі пра краіну. І шмат з лакальных публікацый не будзе напісана наагул — перадусім праз рэпрэсіі. Пазбаўлены свабоды сёння лектары і студэнты дзяржаўных універсітэтаў і ўстаноў нефармальнай адукацыі Беларусі, вядомыя філосафы, палітолагі, гісторыкі, а таксама прадстаўнікі і прадстаўніцы іншых дысцыплін.

Са жніўня 2020 года дзясяткам сацыяльных навукоўцаў давалося шукаць працу за мяжой ці нават пакідаць Беларусь. Гэта датычыцца ў тым ліку калектываў дзяржаўных навуковых устаноў. Так, Генадзь Коршунаў быў звольнены з паста дырэктара Інстытута сацыялогіі НАН РБ неўзабаве пасля таго, як у ліпені 2020 года ён выявіў, што ў Мінску падтрымліваюць Лукашэнку каля 24%, у той час як ЦВК давяраюць толькі 11%.

У рэйтыngu акадэмічнай свабоды Беларусь сёння займае адно з апошніх месцаў (Kinzelbach et al, 2021). Няма ўпэўненасці ў тым, што бяспечна нават упамінаць даследнікаў і даследніц, якія застаюцца ў Беларусі і працягваюць там незалежныя штудыі.

У 2020 і 2021 гадах многія беларускія акадэмікі і студэнты аддалі велізарную колькасць часу грамадскім ініцыятывам і прыкладным даследаванням. Да мяне і маіх калег няспынна звярталіся з просьбамі пра інтэрв'ю, удзел у семінарах, рэпартажы для сайтаў навін, а часам — па фатаграфіі з мінскіх вуліц. Не бракавала і запрашэнняў да акадэмічнай публікацыі, але ў Беларусі гэта азначала выбар: з аднаго боку, уключанасць у падзеі, прамое назіранне і інтэнсіўны абмен эмпірыкай; з другога — укладанне часу ў чытанне, тэарэтызацыю і рэдактуру. У выніку многія даследчыкі, што фізічна правялі час у Беларусі, могуць супрацьпаставіць выкладкам з апытанняў і структураваным артыкулам з аглядам літаратуры толькі гранічна эмпірычныя сведчання і нататкі, хаця такая эмпірыка здольна паставіць пэўныя (вышэйшыя па іерархіі) інтэрпрэтацыі пад сумнеў.

Суды дадаецца і дэмагявацыя рэаліямі публікацыйнай практыкі. У «The Independent» публікуецца тэкст Слава Яжжака (Zizek, 2020) пра беларускі пратэст; але не адкрыты адказ на яго з 45 подпісамі навукоўцаў, дзе тлумачыцца, чаму заява Яжжака эмпірычна хібная (Vozyanov, 2020). Большасць экспертных інтэрв'ю па Беларусі праводзіцца са знешнімі назіральнікамі; размоваў з тымі,

хто жыве ў краіне цяпер, у разы менш. Яшчэ менш увагі надаецца калектыўным архівам вуснай гісторыі паліцэйскага гвалту. Ігнаруюцца інтэрв’ю, наратывы, дробныя факусаваныя апытанні ад вышэйпамянёных «23.34», «Голас», «Народный опрос» і г.д. — то бок дадзеныя, створаныя ў Беларусі яе жыхарамі. Новы аб’ект інтарэсу абслугоўваецца няновымі імёнамі.

Да чаго прыводзіць такая сацыялогія «пра нас без нас», у пераважанне якой робяць унёсак і рэжым, і акадэмія, і міжнародныя медыі? Напрыклад, з яе вынікае тое, што ўнутрыбеларускія кансэнсусы застаюцца нібыта спрэчнымі па-за Беларуссю. Сапраўды, у тым, што ў пратэсту няма эканамічнай праграмы, пралукашэнкаўскія каментатары і «прыхільнікі перамен» пагодзяцца між сабой (для першых гэтая адсутнасць стае мішэнню крытыкі; другія лічаць, што перадусім павінны быць вырашаны пытанні гвалту і законнасці). Падобная заўвага тычыцца і ацэнкі ролі гвалту як вырашальнай у дынаміцы пратэсту. Страх гвалту — галоўная прычына няўдзелу ў пратэстах, у тым ліку паводле апытання ZOiS. Мала таго, рэжым не адмаўляе факта сваёй гвалтоўнасці, замест гэтага адбываецца дыскурсіўная праца дзяржаўных СМІ па пераапісанні жорсткасці як праявы прафесійнасці, а не як злачынства сілавікоў. Аднак знешнія каментатары ўсур’ёз ставяць у цэнтр пытанне пра прычыны спынення пратэсту. Глеб Корань, адзін з нямногіх левых каментатараў сітуацыі знутры Беларусі, адзначае, што тыя, хто бачыць сэнс у пратэстах рабочых толькі пры ўмове іх палітычнай арганізаванасці, «не чувствительны к масштабам насилия режима, ведь для них протестующие еще не обладают классовым сознанием, их не жалко» (Корень, 2020). Сумежны прыклад — унутрыбеларускі кансэнсус, што сам беларускі рэжым не ёсць арганізаваным на карысць рабочым (неаліберальныя рэформы перыяду праўлення Лукашэнкі сцісла апісаў Павел Катаржэўскі [Каторжэўскі, 2021]).

Сацыялогія пра нас без нас прыводзіць да знешніх выказванняў, якія для людзей «там, у Беларусі» не маюць рацыі, а выклікаюць у іх пачуццё адарванасці, неразумення і няважнасці для каментатараў. Пакуль тэксты пра Беларусь, апублікаваныя пераважна па-ангельску на паважаных міжнародных платформах, амаль не цытуюцца ў папулярных беларускіх СМІ і з расчараваннем абмяркоўваюцца ў беларускіх сацыяльных сетках як нерэлевантныя — у тым ліку студэнцтвам; і я часцей чытач такой крытыкі, чым яе аўтар. Калі ёсць амбіцыя зацікавіць акадэмічнымі выказваннямі каго-кольвек у самой Беларусі, неабходная супраца паміж мясцовымі і міжнароднымі суб’ектамі вытворчасці ведаў — і куды большая ўвага да неакадэмічных эмпірычных матэрыялаў.

Што спытаць пра Беларусь?

Абмінаючы дыскусію пра тое, што і для каго значыць «параза рэвалюцыі», калі мы і дамовімся лічыць яе відавочнай, гэта мае важныя імплікацыі для вывучэння Беларусі. Неабходна спытаць: а што цяпер трэба аналізаваць? Як рабіць выказванне, якое мае сэнс і пераканальнасць хаця б для нейкага сегмента беларускага грамадства? І што новага належыць сказаць пра свет пасля беларускага жніўня-2020?

Сахнін і Казбек сцвярджалі, што пратэсты не змаглі змяніць рэжым — і гэта няпраўда: хоць змены ў асноўным супярэчаць мэтам пратэсту, яны істотныя і закранаюць беларускае грамадства ў цэлым. Нават фармальна Беларусь змянілася: яна стала значна менш свабоднай краінай (з 11 баламі са 100 у 2021 годзе супраць 19 на пачатку 2020 года ў рэйтынгу глабальнай свабоды Freedom House), менш бяспечнай (Мінск апусціўся з 16-га на 114-е месца ў рэйтынгу гарадоў Numbeo) і больш збяднелай. Колькасць затрыманых перавысіла 35 000 чалавек; колькасць крымінальных спраў супраць іх цяпер складае больш за 3 тысячы. Па стане на канец лістапада 2021 года праваабарончая арганізацыя «Вясна» ўключае ў спіс палітвязняў больш за 880 чалавек. Бесчалавечнае абыходжанне з палітвязнямі стала шырока распаўсюджаным. Беларускі парламент працягвае штампаваць новыя законы, якія абмяжоўваюць свабоду СМІ, пратэстаў, асацыяцый, пашыраюць паўнамоцтвы сілавікоў па ўжыванні агнястрэльнай зброі, узмацняюць крымінальную адказнасць за маўленчыя злачынствы кшталту «дыскрэдытацыі Рэспублікі Беларусь» (Shraibman, 2021). Сюды дадаюцца пытанні пандэміі, інфляцыі, арганізаванага прыезду людзей з Бліжняга Усходу і г. д.

У гэтых умовах для саміх беларусаў і беларусак без адказу застаюцца пытанні аб жыцці пасля таго, як «пратэст не перамог». Што застаецца важным, калі няма закону, выбараў і статыстыкі? Наколькі змяніліся ўяўленні беларускага грамадства пра «якасць жыцця»? Як вызначаюцца межы і правілы маўчання пра рэпрэсіі ў той большасці, што не эмігруе? Што вымушае (або дазваляе) застацца, а што схіляе з'ехаць? Як вызначаюць свае планы розныя пакаленні — абітурыентаў і выпускнікоў, маладых бацькоў, пенсіянераў — і як узаемадзейнічаюць між сабой па гэтых пытаннях? Якія ёсць прыклады эфектыўнага супраціву і эмпайэрменту ў параўнальна рэпрэсіўных рэжымах? Гэтым і іншым пытанням варта надаць увагу, калі аналітыкі хочуць захаваць эмпірычную і экалагічную абгрунтаванасць сваіх даследаванняў Беларусі.

Тут даводзіцца нагадаць — сабе і іншым — пра пазіцыю грамадскіх арганізацый у Беларусі, бо яна адрозніваецца ад пазіцыі такіх у краінах, дзе жыве і працуе абсалютная большасць рэдкалегій міжнародных акадэмічных часопісаў. Рэцэнзіі на раннюю

версію гэтага тэксту наракалі, што ён напісаны з пазіцыі актывісцкай, магчыма, незвычайнай для Заходняй Еўропы пры напісанні навуковага тэксту. Але ці дзіўна ў Беларусі, калі выкладчык ВНУ са ступенню MA або PhD заходнееўрапейскага ўніверсітэта спалучае акадэмічныя даследаванні і ўдзел у мясцовай ініцыятыве? Такі выпадак не выключны і нават не рэдкі: у Беларусі навукоўцы часта з'яўляюцца актывістамі і адукатарамі, а актывісты — даследнікамі-экспертамі, бо іншыя актары яшчэ менш знаёмы з кантэкстам. Пры гэтым нямецкая ступень кандыдата навук у Беларусі не робіць актывіста менш уразлівым, затое для знешніх назіральнікаў памяншае статус выказванняў любога, хто залучаны ў актывізм. Гэта аказваецца асабліва згубным для разумення Беларусі ў вусейных тэматычных сферах — такіх як мабільнасць, экалагічныя паводзіны, паўсядзённае жыццё, адукацыя, медыяспажыванне і г.д., — дзе дадзеным ад нізавых ініцыятыў і НДА практычна няма альтэрнатывы. Аўтаматычнае пазначэнне мясцовых этнаграфічных і нізавых дадзеных як «неаб'ектыўных» азначае адмову ад багатага рэсурсу для разумення лакальных досведаў і сацыяльных працэсаў.

У 2021 годзе працягваюць змяншацца не толькі доступ да інфармацыі і, адпаведна, здольнасць праводзіць навуковыя даследаванні, але і магчымасці распаўсюду даследніцкіх ведаў. СМІ без афіцыйнай акрэдытацыі, па сутнасці, забаронена публікаваць любыя вынікі апытанняў, якія даюць уяўленне аб грамадска-палітычнай сітуацыі ў краіне або рэферэндумах і выбарах; па-за законам нават гіперспасылкі на такія вынікі. «Экалагічным ініцыятывам, урбанистыке, частным адукацыйным праектам, рознымі відамі волонтерства» праўладная газета «Беларусь сёння» прыпісала статус сацыяльных з'яў, што пагражаюць знішчыць Беларусь (2021). У ліпені 2021-га пачаўся працэс ліквідацыі соцень НДА. Блогеры, што праводзілі свае апытанні, абвешчаны «экстрэмістамі». На праваабарончую арганізацыю «Вясна», якая сістэматычна збірае дадзеныя аб затрыманнях і палітвязнях, учыняюцца бесперапынныя напады (з верасня 2020 года каардынатарка валанцёрскай службы «Вясны» Марфа Рабкова знаходзіцца за кратамі).

У той час як міжнародная цікавасць да Беларусі значна ўзрасла з лета 2020 года, даступнасць і надзейнасць эмпірычных дадзеных аб беларускім жыцці рэзка знізіліся. Пакуль адносна свабодны і паўсюдны доступ у інтэрнэт адрознівае Беларусь ад большасці супастаўна рэпрэсіўных рэжымаў, што маюць нізкі ўзровень лічбавізацыі або ізаляюць сваё насельніцтва ад WWW з дапамогай брандмаўэра. Аднак няма гарантый, што беларускі рэжым не пойдзе такім шляхам. Эксперты выказваюць здагадкі, што інтэрнэт можа знікнуць з Беларусі па частках: напрыклад, пачынаючы з адключэння YouTube, Facebook, Instagram і г.д. Пры такім прагнозе

пра будучых ахвяр масавых рэпрэсій ніхто не будзе ведаць. Ужо сёння цэлыя масівы дадзеных пра грамадскую думку ў Беларусі папросту знішчаны, як гэта адбылося з TUT.BY, калі сайт быў заблакаваны, а супрацоўнікі былі затрыманыя. Страта матэрыялаў TUT.BY з публічнага доступу непапраўная ў плане вывучэння беларускага жыцця і грамадскай думкі апошніх гадоў (партал штодня налічваў 2–3 мільёны ўнікальных мясцовых наведвальнікаў у 9,4-мільённай краіне). Гэта ставіць перад намі і выклік новага кшталту – верагодна, мы павінны архіваваць тое, што яшчэ засталася ад беларускага інтэрнэту?

Якая навука дазволена ў Беларусі?

Сукупнасць выклікаў, злучаных з іерархіямі міжнароднай навукі і рэпрэсіямі ў самой Беларусі, вымушае нас задумацца не толькі пра метадалогію, але і пра статус вытворчасці эмпірычных ведаў як такой. Калі нават штосьці высветлена пра сацыяльную рэальнасць Беларусі, то што можа быць сказана пра гэта і кім? Якая сацыяльная навука дазволена ў Беларусі сёння – не ў вузкім сэнсе санкцыянаванасці рэжымам, але ў шырэйшым сэнсе мэтавызначэння і супамернасці паміж рызыкамі даследчага высылку для ўсіх бакоў і сацыяльна значным вынікам? Ці можа гэта быць навука рэпрэзентатыўных выбарак? Навука часопісаў з Scopus? Навука знешніх назіральнікаў (якімі стаюць усё больш з нас)? І калі не, то як рабіць інакшыю?

Гэта не першы раз у маёй практыцы, калі даводзіцца думаць пра дыстанцыйную этнаграфію. У 2014-м я быў вымушаны прыпыніць паездкі на Данбас, дзе вывучаў мабільнасць пажылых і нізавы трамвайна-тралейбусны актывізм, – мая тагачасная інстытуцыя палічыла гэта надта небяспечным. Пры гэтым рэфлексія патрабуюць рызык як для даследнікаў, так і для ўдзельнікаў даследавання.

Кожны дзень у Мінску-2021 можа быць поўны інсайтаў – напрыклад, у тым, што тычыцца трансфармацыі вольнага часу, спажывання, эмацыйнага жыцця, камунікацыі ў час пандэміі, пра-тэсту, рэпрэсій, прыезду іншаземцаў і г. д. Але большасць з пачутага ў размовах на вуліцы ці са знаёмымі дакладна не можа ўпамінацца ў тэкстах, бо знаходзіцца далёка па-за стандартамі даследніцкай этыкі. Расказанае застанеца ў сакрэце, бо расказана сябру, а не антрапологу. Ці можа антраполог у такіх умовах прасіць пра нешта пад назвай «інтэрв’ю»?

Гэтыя абставіны, здаецца, выракаюць нас на этнаграфічнае маўчанне. Усё часцей у нас узнікае немагчымасць нават даць спасылку (то з меркаванняў бяспекі, то праз пытанні палітыкі цытавання: ці можна спаслацца на артыкул чалавека, які ў складзе камісіі прызнаў матэрыялы ключавага беларускага медыя

экстрэмiсцкімі?). З Беларуссю многія аказваюцца эпістэмічнымі закладнікамі: перабыванне ў краіне дае доступ да дробных дэталюў сацыяльнага жыцця, але і радыкальна змяняе магчымасці казаць пра іх публічна. Тым каштоўней аказваецца тое нямногае і, здавалася б, другаснае, што мы можам пачуць з Беларусі і пра Беларусь.

Этнаграфічнае маўчанне — вынік не толькі небяспекі і недаступнасці поля, але і інерцыі, стомы ад немагчымасці паводзіцца з полем так, як патрабуюць высокія акадэмічныя стандарты. Уцёкі ад этнаграфічнага маўчання — гэта няспынны пошук спосабаў не проста даведацца, але і сказаць хоць штосьці з таго, што мы ведаем. Гэта можа азначаць раней не знаёмыя большасці навукоўцаў патрэбы: самаадукацыю ў кібербяспецы, абмежаванне часу на ўдзел у некаторых акадэмічных актыўнасцях, максімальную дэцэнтралізацыю высілкаў дзеля захавання парэшткаў этнаграфічнай паліфаніі. Верагодна, на пэўны час як этнографы і сацыёлагі мы вырачаны на таропкія нарысы, на псеўданімы, на інтэрв'ю з ананімамі, на тое, каб «весці дзённікі» (Budzma.by, 2020), на посты ў Фэйсбук «для фрэндаў» (хоць колькасці праглядаў у многіх навуковых публікацый пра Беларусь параўнальныя з папулярнасцю Фэйсбук-постаў). Гэта нават можа азначаць, што ўсе ў нейкай ступені вымушаны стаць сацыёлагамі, інтэрв'юерамі і полстэрамі, набыць элементарныя навыкі дэдукцыі ва ўмовах эпістэمالагічнай блакады.

Канцэптуальная праца з беларускім кантэкстам, тым не менш, абячае быць захапляльнай. Тут большай увагі заслугоўвае літаратура пра (вялізарны) свет па-за «Еўропай», з якой Беларусь аказалася так рашуча выключана. Калі ў рэйтынгу Freedom House Беларусь знаходзіцца паміж Палесцінай і Узбекістанам, то, мабыць, змяшчэнне яе ў шырэйшы кантэкст дапаможа лепей зразумець і апісаць, як у адной штодзённасці поўны іншадумства Інстаграм, мінскія рэйвы і магчымасць зляцець прэч ужываюцца з галадоўкамі катаваных палітвязняў на Акрэсціна і настаўнікамі-ідэолагамі ў сярэдняй школе. Верагодна, замест звычайнай канстатацыі «адсталасці» ад еўрапейскіх краін, беларускі кейс мусіць асэнсоўвацца як авангард трывожнага аўтарытарнага зруху, і менавіта тут павінны выпрацоўвацца спосабы яму працівіцца. Нарэшце, калі ў пэўны момант сацыяльная навука здольная распавесці пра Беларусь няшмат, то беларускі кейс можа расказаць нямала пра саму сацыяльную навуку — ейную трываласць, здольнасць адказваць на выклікі і ставіць пытанні з нулявай па-за ўласным полем вартасцю.

Літаратура

- Александров, А., Бастунец, А. (2020) Медиа в Беларуси 2020. Рынок, законы и информационная безопасность. [онлайн] Беларуская асацыяцыя журналістаў. Доступ по: https://baj.by/sites/default/files/event/files/2020/report_media2020_rus.pdf [Просмотрено 7 декабря 2021].
- Беларусь сегодня (2021) Как растили мятежное поколение. [онлайн] Sb.by. Доступ по: <https://www.sb.by/articles/seyateli-ulichnykh-poley.html> [Просмотрено 7 декабря 2021].
- Возьянов, А. (2020) Не трактором единым. Як білорусі борюцца з коронавірусом, а свет помічае ліше Лукашэнка. [онлайн] Спільне. Доступ по: <https://commons.com.ua/uk/yak-bilorusi-boryutsya-z-koronavirussom-svit-pomichaye-lishe-lukashenka/> [Просмотрено 7 декабря 2021].
- Казбек, К., Сахнін, О. (2021) Восстание, которое провалилось. [онлайн] Ліва. Доступ по: <https://liva.com.ua/vosstanie-kotoroe-provalilos.html> [Просмотрено 7 декабря 2021].
- Каторжевский, П. (2021) Осколки августа. Как белорусам снова стать «невероятными». [онлайн] Заново. Доступ по: <https://zanovo.media/ha-beas-corpus/oskolki-avgusta> [Просмотрено 7 декабря 2021].
- Колесников, А. (2020) Почему рабочие не поддержали «цветную революцию» в Беларуси? [онлайн]. Рабочий университет им. И.Б. Хлебникова. Доступ по: <https://prometej.info/pochemu-rabochie-ne-podderzhali-cvetnyu-revoluciyu-v-belarusi/> [Просмотрено 7 декабря 2021].
- Корень, Г. (2020) Кривое зеркало белорусского протеста. [онлайн] September. Доступ по: <http://september.media/archives/3469> [Просмотрено 7 декабря 2021].
- Лебедева, Е. (2020) «Право на город» и практики городского участия. [онлайн] Доступ по: <https://drive.google.com/file/d/1qMrhDvvt9Ktg-q0ij0-8-73zd03ywRlZE/view> [Просмотрено 7 декабря 2021].
- Льюис, С. (2020) «Партизанская республика»: колониальные мифы и война за память в Беларуси (пер. с англ. Галины Бесединой). Новое литературное обозрение. 166 (6). Доступ по: https://www.nlobooks.ru/magazines/novoe_literaturnoe_obozrenie/166_nlo_6_2020/article/22957/ [Просмотрено 7 декабря 2021].
- Нацыянальная акадэмія навук Беларусі (2021) Навуковыя даследаванні і навукова-тэхнічная дзейнасць. Доступ па: <https://nasb.gov.by/bel/activity/issledovaniya/> [Прагледжана 7 снежня 2021].
- Сивцова, А., Карпеко, А. (2020) Письмо из Минска: тихое безумие против коронапсихоза. [онлайн] Батенька, да вы же трансформер. Доступ по: <https://batenka.ru/unity/letter-from-minsk/> [Просмотрено 7 декабря 2021].
- Шелест, О. (2021) Локальные телеграм-группы (чаты) в ноябре-декабре 2020 года: изменения в повестке и региональные отличия. [онлайн] Центр европейской трансформации. Доступ по: <https://cet.eurobelarus.info/ru/library/publication/2021/01/14/lokal-nye-telegram-gruppy-chaty-v-noyabre-dekabre-2020-goda.html> [Просмотрено 7 декабря 2021].
- Шелест, О., Егоров, А., Смоляно, О. (2018) Гражданское общество Беларуси: актуальное состояние и условия развития (2015–2017). [онлайн] Центр европейской трансформации. Доступ по: <https://cet.eurobelarus.info/>

- ru/library/publication/2018/10/11/grazhdanskoe-obschestvo-belarusi-aktual-noe-sostoyanie-i-1810110900.html [Просмотрено 7 декабря 2021].
- Халип, И. (2020) Ябатьки. Основные признаки российского присутствия в Беларуси//Новая Газета. №91. 24 августа 2020. Доступ по: <https://novayagazeta.ru/articles/2020/08/22/86782-yabatki> [Просмотрено 7 декабря 2021].
- Budzma.by (2020) Письменнік Саша Філіпенка...[онлайн]. Доступ па: <https://budzma.org/news/traumu-2020.html> [Прагледжана 7 снежня 2021].
- Douglas, N., Elsner, R., Krawatzek, F., Langbein, J., Sasse, G. (2021) Belarus at a crossroads: attitudes on social and political change. [online] *Zentrum für Osteuropa- und Internationale Studien (ZOiS)*, Report 3/2021. Available from: https://www.zois-berlin.de/fileadmin/media/Dateien/3-Publikationen/ZOiS_Reports/2021/ZOiS_Report_3_2021.pdf [Accessed 6 December 2021].
- Haraway, D. (1988). Situated knowledges: The science question in feminism and the privilege of partial perspective. *Feminist studies*. 14(3), 575–599.
- Harris, C., & Wise, M. (1998). Grassroots sociology and the future of the discipline. *The American Sociologist*, 29(4), 29–47.
- Kinzelbach, K., Saliba, I., Spannagel, J., & Quinn, R. (2020). Free universities: Putting the academic freedom index into action – Report March 2021. [online] *Berlin: Global Public Policy Institute*. Available from: https://ei-website.blob.core.windows.net/uploads/20210413_075622_KinzelbachEtAl_2021_Free_Universities_AFi-2020.pdf?sv=2019-10-10&ss=b&srt=o&sp=rdx&se=2030-05-26T22:00:00Z&st=2020-05-26T14:11:47Z&spr=https,http&sig=fqlBEId9cO6/PzqL9OFD54Ufv33KDBvH/hM-9wslvLA%3D [Accessed 7 December 2021].
- Korosteleva, E. A. (2016). The European Union and Belarus: democracy promotion by technocratic means? *Democratization*. 23(4), 678–698.
- Motolko, A. (2021) Социологическое исследование. [онлайн] Доступ по: https://public.tableau.com/app/profile/anton.motolko/viz/C_16129805381080/sheet0 [Просмотрено 7 декабря 2021].
- Sackmann, R. (2016) Democracy, Totalitarianism, and Dead Ends in Sociology. *Serendipities*. 2, 158–177.
- Sakhnin, A. (2021) The Opposition Business. [online] *New Left Review*. Available from: <https://newleftreview.org/sidecar/posts/the-opposition-business> [Accessed 7 December 2021].
- Sakhnin, A., Kazbek, K. (2021) Why the Uprising in Belarus Failed. [online] *Jacobin*. Available from: <https://jacobinmag.com/2021/02/belarus-protest-uprising-failure-lukashenko> [Accessed 6 December 2021].
- SATIO (2020) Как жители Беларуси реагируют на коронавирус. [онлайн] Доступ по: https://drive.google.com/file/d/15G8ag1bZlfwwg_M8VXhv_FldcPb8vl6x/view [Просмотрено 7 декабря 2021].
- Shchytsova, T. (2021) По случаю 100-летия Alma Mater [Facebook]. Доступ по: <https://www.facebook.com/tatiana.shchytsova.5/posts/4663366353724396> [Просмотрено 7 декабря 2021].
- Shelest, A. (2013) Does public opinion exist in Belarus? [online] *Index on Censorship*. Available from: <https://www.indexoncensorship.org/2013/11/public-opinion-exist-belarus/> [Accessed 6 December 2021].
- Shraibman, A. (2021) Belarus: Revolution Suppressed or Postponed? [online] *Zentrum Liberale Moderne*. Available from:

- <https://libmod.de/en/belarus-revolution-suppressed-or-postponed-shraibman1/> [Accessed 6 December 2021].
- Titarenko, L., Zdravomyslova, E. (2017) *Sociology in Russia: A brief history*. Springer.
- Vozyanov, A. (2020) [This is an open letter... [Facebook] Available from: <https://www.facebook.com/andrey.vozyanov/posts/3227943123927058> [Accessed 6 December 2021].
- Vozyanov, A. (2021) Grassroots Sociology, Data Hierarchies, and the Challenges of Posing Relevant Questions in and About Belarus. [online] *Status Platform* <http://statusproject.net/grassroots-sociology/> [Accessed 6 December 2021].
- Zizek, S. (2020) Belarus's problems won't vanish when Lukashenko goes – victory for democracy also comes at a price. [online] *The Independent*, 24 August, 2020. Available from: <https://www.independent.co.uk/voices/belarus-election-lukashenko-minsk-protests-democracy-freedom-coronavirus-a9685816.html> [Accessed 6 December 2021].

References

- Aleksandrov, A., Bastunets, A. (2020) Media v Belarusi 2020. Rynok, zakony i informatsionnaya bezopasnost' [Media in Belarus 2020. Market, Laws and Information Security]. [online] *Bielaruskaja asacyjacyja žurnalistaŭ*. Available from: https://baj.by/sites/default/files/event/files/2020/report_media2020_rus.pdf [Accessed 6 December 2021].
- Belarus today (2021) Kak rastili myatezhnoye pokoleniye [How the rebellious generation was raised]. [online] *Sb.by*. Available from: <https://www.sb.by/articles/seyateli-ulichnykh-poley.html> [Accessed 7 December 2021].
- Budzma.by (2020) Pišmiennik Saša Filipienka... [Writer Sasha Filipienka...]. [online] Available from: <https://budzma.org/news/traumy-2020.html> [Accessed 7 December 2021].
- Douglas, N., Elsner, R., Krawatzek, F., Langbein, J., Sasse, G. (2021) Belarus at a crossroads: attitudes on social and political change. [online] *Zentrum für Osteuropa- und Internationale Studien (ZOiS)*, Report 3/2021. Available from: https://www.zois-berlin.de/fileadmin/media/Dateien/3-Publikationen/ZOiS_Reports/2021/ZOiS_Report_3_2021.pdf [Accessed 6 December 2021].
- Haraway, D. (1988). Situated knowledges: The science question in feminism and the privilege of partial perspective. *Feminist studies*. 14(3), 575-599.
- Harris, C., & Wise, M. (1998). Grassroots sociology and the future of the discipline. *The American Sociologist*, 29(4), 29-47.
- Kazbek, K., Sakhnin, O. (2021) An uprising that failed [Vosstaniye, kotoroye provalilos']. [online] *Liva*. Available from: <https://liva.com.ua/vosstanie-kotoroe-provalilos.html> [Accessed 7 December 2021].
- Katorzhhevskiy, P. (2021) Oskolki avgusta. Kak belorusam snova stat' «neveroyatnymi» [Pieces of August. How can Belarusians become “incredible” again]. [online] *Zanovo*. Available from: <https://zanovo.media/habeas-corpus/oskolki-avgusta> [Accessed 7 December 2021].
- Khalip, I. (2020) Yabat'ki. Osnovnyye priznaki rossiyskogo prisutstviya v Belarusi [Yabat'ki. The main signs of the Russian presence in Belarus]. [online]

- Novaya Gazeta 91. 24 August 2020. Available from: <https://novyagazeta.ru/articles/2020/08/22/86782-yabatki> [Accessed 7 December 2021].
- Kolesnikov, A. (2020) Pochemu rabochiye ne podderzhali «tsvetnyuyu revolyutsiyu» v Belarusi? [Why did the workers not support the “color revolution” in Belarus?]. [online] *Rabochiy universitet im. I.B. Khlebnikova*. Available from: <https://prometej.info/pochemu-rabochie-ne-podderzhali-cvetnyuyu-revolyutsiyu-v-belarusi/> [Accessed 7 December 2021].
- Koren', G. (2020) Krivoye zerkalo belorusskogo protesta [A crooked mirror of the Belarusian protest]. [online] *September*. Available from: <http://september.media/archives/3469> [Accessed 7 December 2021].
- Kinzelbach, K., Saliba, I., Spannagel, J., & Quinn, R. (2020). Free universities: Putting the academic freedom index into action – Report March 2021. [online] Berlin: Global Public Policy Institute. Available from: https://eiwebsite.blob.core.windows.net/uploads/20210413_075622_KinzelbachEtAl_2021_Free_Universities_AFi-2020.pdf?sv=2019-10-10&ss=b&srt=o&sp=rdx&se=2030-05-26T22:00:00Z&st=2020-05-26T14:11:47Z&spr=https,http&sig=fq1BEId9cO6/PzqL9OFD54Ufvt33KDBvH/hM9wslvLA%3D [Accessed 7 December 2021].
- Korosteleva, E. A. (2016). The European Union and Belarus: democracy promotion by technocratic means?. *Democratization*. 23(4), 678-698.
- Lebedeva, E. (2020) «Pravo na gorod» i praktiki gorodskogo uchastiya [“The Right to the City” and Practices of Urban Participation]. [online] Available from: <https://drive.google.com/file/d/1qMrhDvvt9Ktqg0ij0-8-73zd03y-wRIZE/view> [Accessed 7 December 2021].
- Lewis, S. (2020) «Partizanskaya respublika»: kolonial'nyye mify i vojna za pamyat' v Belarusi. *Novoye literaturnoye obozreniye* 166 (6). Available from: https://www.nlobooks.ru/magazines/novoe_literaturnoe_obozrenie/166_nlo_6_2020/article/22957/ [Accessed 7 December 2021]. Translated from English by Galina Besedina. Original: Lewis, S. (2017). The “Partisan Republic”: Colonial Myths and Memory Wars in Belarus. In *War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus* (Fedor, J., Kangaspuro, M. Laszila, J., Zhurzhenko, T.), pp. 371-396. Palgrave Macmillan, Cham.
- Motolko, A. (2021) Sotsiologicheskoye issledovaniye [Sociological study]. [online] Available from: https://public.tableau.com/app/profile/anton.motolko/viz/C_16129805381080/sheet0 [Accessed 7 December 2021].
- Nacyjanalnaja akademija navuk Bielarusi (2021) Navukovyja dasliedavanni i navukova-technichnaja dziejnasac [Research and scientific and technical activities]. Available from: <https://nasb.gov.by/bel/activity/issledovaniya/> [Accessed 7 December 2021].
- Sackmann, R. (2016) Democracy, Totalitarianism, and Dead Ends in Sociology. *Serendipities*. 2, 158-177).
- Sakhnin, A. (2021) The Opposition Business. [online] *New Left Review*. Available from: <https://newleftreview.org/sidecar/posts/the-opposition-business> [Accessed 7 December 2021].
- Sakhnin, A., Kazbek, K. (2021) Why the Uprising in Belarus Failed. [online] *Jacobin*. Available from: <https://jacobinmag.com/2021/02/belarus-protest-uprising-failure-lukashenko> [Accessed 6 December 2021].
- SATIO (2020) Kak zhiteli Belarusi reagiruyut na koronavirus [How Belarusians react to coronavirus]. [online] Available from: https://drive.google.com/file/d/15G8ag1bZlffwgg_M8VXhv_FldcPb8vl6x/view [Accessed 7 December 2021].

- Shchytsova, T. (2021) Po sluchayu 100-letiya Alma Mater [On the occasion of the 100th anniversary of Alma Mater]. [Facebook]. Available from: <https://www.facebook.com/tatiana.shchytsova.5/posts/4663366353724396> [Accessed 7 December 2021].
- Shelest, A. (2013) Does public opinion exist in Belarus? [online] *Index on Censorship*. Available from: <https://www.indexoncensorship.org/2013/11/public-opinion-exist-belarus/> [Accessed 6 December 2021].
- Shelest, O. (2021) Lokal'nyye telegram-gruppy (chaty) v noyabre-dekabre 2020 goda: izmeneniya v povestke i regional'nyye otlichiya [Local Telegram groups (chats) in November-December 2020: changes in the agenda and regional differences]. [online] *Center for European Transformation*. Available from: <https://cet.eurobelarus.info/ru/library/publication/2021/01/14/lokal-nye-telegram-gruppy-chaty-v-noyabre-dekabre-2020-goda.html> [Accessed 7 December 2021].
- Shelest, O., Egorov, A., Smolyanko, O. (2018) Grazhdanskoye obshchestvo Belarusi: aktual'noye sostoyaniye i usloviya razvitiya [Civil society in Belarus: current state and conditions for development] (2015-2017). [online] *Center for European Transformation*. Available from: <https://cet.eurobelarus.info/ru/library/publication/2018/10/11/grazhdanskoe-obschestvo-belarusi-aktual-noe-sostoyanie-i-1810110900.html> [Accessed 7 December 2021].
- Shraibman, A. (2021) Belarus: Revolution Suppressed or Postponed? [online] *Zentrum Liberale Moderne*. Available from: <https://libmod.de/en/belarus-revolution-suppressed-or-postponed-shraibman1/> [Accessed 6 December 2021].
- Sivtsova, A., Karpeko, A. (2020) Pis'mo iz Minska: tikhoye bezumiye protiv koronapsikhoza [Letter from Minsk: Quiet Madness Against Coronopsychosis]. [online] *Baten'ka, da vy zhe transformer*. Available from: <https://batenka.ru/unity/letter-from-minsk/> [Accessed 7 December 2021].
- Titarenko, L., and Zdravomyslova, E. (2017). *Sociology in Russia: A brief history*. Springer.
- Vozyanov, A. (2020) [This is an open letter... [Facebook] Available from: <https://www.facebook.com/andrey.vozyanov/posts/3227943123927058> [Accessed 6 December 2021].
- Vozyanov, A. (2021) Grassroots Sociology, Data Hierarchies, and the Challenges of Posing Relevant Questions in and About Belarus. [online] *Status Platform* <http://statusproject.net/grassroots-sociology/> [Accessed 6 December 2021].
- Voz'yanov, A. (2020) Ne traktorom yedynym. Yak bilorusy boryut'sya z koronavirusom, a svit pomichaye lyshe Lukashenka [Not the only tractor. How Belarusians are fighting the coronavirus, and the world only notices Lukashenka]. [online] *Spilne*. Available from: <https://commons.com.ua/uk/yak-bilorusi-boryutsya-z-koronavirusom-svit-pomichaye-lishe-lukashenka/> [Accessed 7 December 2021].
- Zizek, S. (2020) Belarus's problems won't vanish when Lukashenko goes – victory for democracy also comes at a price. [online] *The Independent*, 24 August, 2020. Available from: <https://www.independent.co.uk/voices/belarus-election-lukashenko-minsk-protests-democracy-freedom-coronavirus-a9685816.html> [Accessed 6 December 2021].